

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційне дослідження Гайдай Олександри Юріївни «Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Актуальність дисертації О.Ю. Гайдай вмотивовується потребами багатоманітних пізнавальних інтенцій. Зокрема, осмислення історичного поступу, артикуляція минулого в умовах трансформації соціокультурних кодів та потреба наукової концептуалізації актуалізують обрану для дослідження проблему. Вибір теми виправданий також становленням нового напрямку парадигмального знання – студій пам'яті, які в останні десятиріччя стали досить популярними серед науковців різних галузей, що увиразнює доволі колоритний діапазон досліджень пам'яттєвого дискурсу. Окрім того, актуалізує тему дослідження ще й суспільно-політичний резонанс конфлікту пам'ятей, особливо притаманний суспільству в умовах трансформаційних зламів. Врахуємо, що вирішення долі комуністичної спадщини також було важливою складовою історичної політики всіх країн Центральної та Східної Європи після краху комунізму. Актуальність дисертації посилюється й тим, що авторка увиразнює регіональний вимір вивчення соціокультурних процесів та пам'яттєвого дискурсу. Дослідниця розширює історіографічний простір проблеми й збагачує фактажем щодо ставлення населення кількох областей до радянської спадщини.

У пропонованому дослідженні на основі доступних джерельної бази й історіографічного матеріалу здійснено спробу реконструювати і висвітлити особливості формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні у контексті аналогічних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. О. Гайдай робить акцент на регіоні Центральної України, що, на думку авторки, мало б «дозволити розкрити всю палітру значень і сенсів, які викликав пам'ятник Леніну у свідомості населення» (С. 4).

Метою дослідження є «аналіз політики пам'яті щодо радянської спадщини в центральних регіонах незалежної України, а також те, як (не)змінювалося його інтерпретація мешканцями регіону, на прикладі пам'ятників Леніну» (С. 4). Мету дисертаційного дослідження конкретизовано в низці завдань: з'ясувати ступінь наукової розробки вказаної проблеми та окреслити зміст понять «колективна пам'ять», «політика пам'яті» та «спадщина»; проаналізувати стратегії осмислення й інтерпретації спадщини комуністичного минулого; простежити політику пам'яті щодо радянської спадщини, зокрема пам'ятника Леніну, в незалежній Україні; проаналізувати позиції та діяльність місцевої влади, політичних партій та окремих активістів щодо питання знищення чи збереження пам'ятників Леніну; дослідити ставлення населення до постаті Володимира Леніна та пам'ятників, присвячених його особі; розглянути особливості трактування пам'ятників Леніну під час подій листопада 2013 р. – березня 2014 р. (С. 4). Для реалізації визначених завдань авторкою використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та загальноісторичних методів.

За об'єкт дослідження визначено політику пам'яті щодо радянської спадщини в Україні. Предмет дослідження сфокусований на «образі радянського минулого через призму суспільних практик стосовно радянської спадщини, в першу чергу пам'ятників Леніну» (С. 5).

Обумовлено територіальні межі та хронологічний діапазон дослідження, який О. Гайдай окреслює періодом 1991 - 2014 рр. (С. 6).

Архітектоніка дослідження, хоча й не є досконалою, все ж вибудована здебільшого у відповідності до окресленої мети та композиційно структурована у вступі, п'яти розділах (в яких виділено 12 підрозділів), висновках, списку використаних джерел та літератури (382 найменування). Загальний обсяг дисертації – 228 с.; обсяг основного тексту – 187 с.

Вступна частина дослідження містить необхідні положення, передбачені вимогами до написання дисертаційної роботи, які розкривають

сутність і стан проблеми, обґрунтовують територіальні та хронологічні межі, необхідність проведення дослідження, показують новизну дисертації, її практичне значення тощо (С. 3-10).

Перший розділ кваліфікаційної роботи присвячено висвітленню історіографії, джерельної бази та теоретико-методологічним аспектам дослідження (С. 11-33).

У другому розділі «Формування та інституалізація пам'яті про тоталітарний період» проаналізовано основні тенденції у сфері пам'яті в другій половині ХХ ст.; розглянуто рецепції комуністичного минулого в країнах Центрально-Східної Європи (інтеграція, забуття та протиставлення); фіксовано діяльність політичних та інтелектуальних еліт країн Західної і Центрально-Східної Європи щодо осмислення й презентації минулого, а також форми інституалізації пам'яті про комуністичний період (С. 34-59).

У третьому розділі «Стратегії поводження з пам'ятниками Леніну в незалежній Україні (1991-2013 рр.)» подано політичну ситуацію 1990-х рр. як чинник формування політики пам'яті, а також активізацію політики пам'яті за президентства В. Ющенка; проаналізовано розташування пам'ятників Леніну у публічному просторі міст та містечок Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей станом на 2013 р.; розглянуто дії місцевої влади щодо пам'ятників Леніну; схарактеризовано діяльність націоналістичних партій щодо радянського спадку в центральному регіоні, наведено індивідуальні стратегії поведінки щодо порушеного питання (С. 60-139).

У четвертому розділі «Образ Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України» увагу зосереджено на розкритті ставлення мешканців Вінницької, Черкаської, Житомирської та Полтавської областей до пам'ятників Леніну (С. 140-163).

П'ятий розділ присвячено аналізу впливу революційних подій 2013-2014 рр. на долю пам'ятників Леніну та інтерпретацію радянської спадщини в центральних областях України (С. 164-178).

Завершується робота висновками, які впливають зі змісту розділів, підводять логічний підсумок дослідження, репрезентують його результати (С. 179-188).

Відзначаючи досягнення та науково-пізнавальне значення дисертаційної роботи О.Ю. Гайдай, поважаючи авторське бачення пошукувачки, водночас вважаємо за необхідне висловити зауваження та окремі міркування стосовно положень і висновків, які, на наш погляд, потребують додаткової аргументації або, принаймні, спонукають до дискусії.

Хотілося б увиразнення актуалізаційної процедури, яка фактично відображає чинники та мотиви, котрі спричинилися до авторського вибору – висунення й окреслення провідної проблематики та формулювання теми дисертаційного дослідження.

З огляду на задекларовану тему («Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)»), авторці варто було б ретельніше осмислити та чітко прописати об'єкт і предмет дослідження. До того ж, у тексті дисертації авторка задає кілька об'єктів дослідження. Так, визначаючи об'єкт і предмет наукової розвідки («*Об'єктом* дослідження є політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні. *Предметом* дослідження є образ радянського минулого через призму суспільних практик стосовно радянської спадщини, в першу чергу пам'ятників Леніну» (С. 5), авторка відразу ж продовжує: «Обрання *об'єктом* дослідження пам'ятників Леніну зумовлено тим, що в просторі Центральної України дискусії щодо радянського періоду доби незалежності значною мірою звелися до питання про ставлення до цього типу радянських пам'ятників. Крім того, навіть *двадцять років (?)* (відлік авторки не зовсім зрозумілий) після розпаду Союзу Ленін є тією рідкісною історичною особою, яку переважна частина населення України може легко і швидко ідентифікувати. А пам'ятник йому став уособленням радянського минулого у свідомості навіть тих, хто народився після 1991 р.»(С. 5).

Навряд чи можна погодитися з твердженням авторки: «відповідно на їх (обраних областей) прикладі можна простежити весь спектр політики пам'яті в Центральній Україні» (С. 7). На маргінесі наукового пошуку виявилось враховування функціонування різних моделей пам'яті (оприєвнених та ситуативно латентних) не на рівні «область»-«область», але і в самих областях.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки проблеми*» авторка намагається наблизитися до видової характеристики історіографічних джерел, поділяючи їх на: «1) теоретичні праці з питання конструювання уявлення про минуле; 2) праці, присвячені політиці пам'яті, зокрема комуністичній спадщині в державах Центрально-Східної Європи; 3) дослідження колективної пам'яті та державної політики в незалежній Україні». Однак запропонована схема насправді «не працює» в тексті самої дисертації. О. Гайдай доволі хаотично подає перелік робіт чи авторів, не відстежуючи «обростання» проблеми.

Підрозділові 1.2. «Джерельна база дослідження», який має окреслювати потужність дослідницького поля, авторка, на жаль, відвела трохи більше трьох сторінок. Відтак відсутня ґрунтовна характеристика класифікації джерел, їх видова характеристика тощо. Варто було б увиразнити й окремо схарактеризувати групу візуальних джерел, доволі вагомих для дослідження.

До джерел авторка відносить «новинні повідомлення (у друкованих та цифрових мас-медіа)», які радше становлять історіографічну групу джерел. Ця своєрідна плутанина вплинула й на ідентифікаційні характеристики запропонованого авторкою списку джерел та літератури (С. 188-204 – «Опубліковані джерела»; С. 204-227 – «Література»).

У підрозділі 1.3 «*Теоретико-методологічні засади дослідження*», на нашу думку, бракує спеціального й цілісного обґрунтування дослідницьких стратегій. Передусім, недостатніми виглядають авторські рефлексії щодо найуживанішого інструментарію, як-от «спадщина», «радянська спадщина», «історична свідомість», «свідомість населення». Також детальніше варто

було б виписати понятійний ряд «політика пам'яті», «історична політика», «політизація минулого», меморіальна політика, меморіалізація, меморіалізація спадщини тощо. Авторка доволі часто вдається до підміни понять «політика пам'яті», «історична політика», «політизація минулого» використовуючи їх як однотипні чи синонімічні, з чим важко погодитися.

Кваліфікаційна студія О.Ю. Гайдай побудована за сегментним принципом, який спирається на виокремлення з усієї радянської спадщини пам'ятника та образу В.І. Леніна.

Авторка декларувала намір здійснити порівняння процесів у окресленому регіональному вимірі з аналогічними в Західній та Центрально-Східній Європі. Однак, на нашу думку, доволі нечіткими видаються конструювання й градація основних ракурсів і масштабів порівняння, окреслення рівня однорідності / схожості / відмінності / іншості порівняльних засад і площин політики пам'яті та комеморативних практик у Західній, Центрально-Східній Європі та Україні (зокрема – регіонів, що розглядає авторка). Окрім того, варто було б чіткіше виписати методику інтерв'ювання, зазначити кількість респондентів по областях, порівняти кількісні та якісні показники не лише по областях, а зіставити їх з показниками загальними, подати ґрунтовний компаративний аналіз виявлених результатів. Детальнішого вибудування потребує аналіз перетікання однотипних процесів, запозичення досвіду чи ігнорування його, модифікація тощо.

Хоча дисертантка наводить фактичні дані та результати інтерв'ювання, однак, на жаль, *аналіз* фактичного матеріалу доволі поверховий. Так само здебільшого наукова концептуалізація та аналіз механізмів політики пам'яті у дисертації підміняється фактографічним нюансуванням. Слушним, на нашу думку, було б порівняння процесів у різному часовому діапазоні, узалежнення їх від зміни соціокультурних умов та пізнавальних ситуацій тощо.

Третій розділ має назву «Стратегії поводження з пам'ятниками В.І. Леніну в незалежній Україні (1991-2013 рр.)». Між тим у підрозділі 3.1 авторка доволі поверхово розглядає «Офіційну політику пам'яті щодо радянської спадщини» (С.60-90). При цьому текст перенасичений кількісними характеристиками та загалом результатами передвиборчої боротьби різноманітних політичних сил. Дослідниця, на жаль, доволі селективно акцентувала увагу на проблемних питаннях історії, а не на оцінці ставлення до радянської спадщини загалом. Варто було б увиразнити динаміку офіційного курсу до радянської спадщини як такої, а не загалом зовнішньо-політичні орієнтації та преференції політиків, механізми впровадження, засоби реалізації тощо.

Хотілося б увиразненого позиціонування авторки стосовно плюралізму комеморативних практик та меморіального ландшафту (яка думка авторки щодо функціонування альтернативних моделей пам'яті? Чи є механізм подолання різноманітності? Чи потрібно це подолання? і т.п.)

Дещо штучним видається виокремлення підрозділу 3.4 «Діяльність націоналістичних сил щодо радянської спадщини» (С. 122-130), у якому фактично йдеться про становлення цих політичних сил та їх рефлексії щодо минулого. Принаймні, доречніше було б простежити *динаміку* у ставленні до офіційної політики пам'яті партій націоналістичного спрямування. Відтак варто було б подумати над перекомпонуванням змістових характеристик цього підрозділу та підрозділів 3.3, присвяченого позиції місцевої влади щодо пам'ятників Леніну, та 3.1, де авторка розглядає офіційну політику пам'яті щодо радянської спадщини.

Доволі збідненим з огляду на характеристику чинників, уподобань, мотивації та спонук дій, виглядає підрозділ 3.5 «Індивідуальні стратегії поводження з пам'ятником Леніну» (С. 130-139), де авторка обмежується кількома прикладами збереження пам'ятників та навпаки – актів вандалізму. Фактично відсутній аналіз глибинних складових поведінкових стратегій.

Назва п'ятого розділу «Нові часи – нові герої»: вплив революційних подій 2013-2014 рр. на долю пам'ятників Леніну є доволі публіцистичною.

Текст доволі «рваний». Відсутні логічні переходи, а також, на жаль, доволі слабкі та схематичні висновки до розділів.

Недбалістю чи неуважністю можна пояснити розбіжності в назві розділів у тексті автореферату та дисертації. Порівняємо назви четвертого розділу в авторефераті: «*Особа Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України*») та рукописі дисертації: «*Образ Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України*»; у авторефераті назва підрозділу 4.1. «*Оцінка радянського періоду та особи Володимира Леніна*», в дисертації – 4.1. «*Оцінка радянського періоду та Володимира Леніна*». Окрім того, напрошується питання про відстороненість «оцінки» (оцінка ким? час? простір? тощо.).

До цієї ж категорії – недбалість чи неуважність – віднесемо й помилку в поданні структурного компоненту: авторка стверджує: «Структура роботи: вступ, 5 розділів, в яких виділено 12 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури, а також *додатків*» (С. 9-10 рукопису, С. 6 автореферату), але насправді в роботі додатки просто відсутні.

У списку джерел та літератури неправомірно до групи опублікованих джерел авторка зараховує історіографічні джерела, не розрізняючи історичні та історіографічні джерела.

Одержані в ході дисертаційного дослідження результати оприлюднені в авторкою у семи фахових публікаціях. Автореферат у цілому адекватно репрезентує основний зміст дисертації. На нашу думку, основні положення, висновки та підходи, висунуті у дисертаційній роботі О.Ю. Гайдай, складають самостійний внесок у вивчення регіональної політики пам'яті. Ми свідомі того, що реалізація визначених дисертанткою завдань наштовхується на низку труднощів, породжуваних, з одного боку, складнощами трансформаційних процесів суспільно-політичного життя, а з другого,

відсутністю належної методології вивчення проблеми та методики опрацювання джерел. Відтак зазначені недоліки суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи Олександри Гайдай. Дослідження має самостійний характер, вирізняється науковою новизною, що підтверджено достатньою апробацією отриманих результатів (вони доповідалися на дев'яти конференціях).

З огляду на зазначене, дисертаційне дослідження «Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)» відповідає вимогам пунктів 10, 12, 13, «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а його авторка Гайдай Олександра Юріївна заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

Киридон А.М.